

ԿՐՈՆԱՎՈՐԻ ԿԵՐՊԱՎՈՐՈՒՄԸ ՄՆՁՈՒՐՈՒ ՊԱՏՄԱՍՏՔՆԵՐՈՒՄ՝

Նայ գրականության ամենաուշագրավ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հակոբ Մնձուրին (Հակոբ Տեմիրճյան, 1886–1978), ծնվել էր Արեւմտահայաստանի Երզնկա գավառի Արմտան գյուղում: Ի. դարասկզբին Թուրքիայում իրականացված պատմաքաղաքական վայրագությունների պատճառով դադարեց գոյություն ունենալ մի ամբողջ հայրենի եզերք ու խաղաղ աշխատավոր մի ժողովուրդ: Ճակատագրի բերումով Մնձուրին ողջ մնաց: Ողջ մնաց՝ ասելու ու խոսելու այդ ամենի մասին, շարունակելի դարձնելու համար նրանց կյանքը, եւ ստեղծեց մի գրականություն, որ բարձր գեղարվեստականություն պարունակելուց զատ՝ նաեւ վկայություն եղավ, վկայություն, որ այդ մարդիկ եղել են, վկայություն, որ այդ մարդիկ սիրել ու արարել են իրենց մայր հողի վրա, եւ որ նրանց հիշատակն անանց է: Խաղաղասեր այդ մարդկանց կյանքի մի հատվածն էլ կապված էր իրենց կրոնքի ու նրա սպասավորների հետ: Ընդամենը չորս էջից բաղկացած «Հուսիկ» պատմվածքում (անվան արմատը հույս, հենց պատկերվող հերոսի բուն էությունն է կազմում) գործողությունները ծավալվում են Հուսիկի մորաքրոջ «մեկեն ի մեկեն» վատանալու, մերձիմահ վիճակում հայտնվելու առնչությամբ: Մեռնելուց առաջ հիվանդին հաղորդություն տալու համար Տեր պապ գտնելու հույսով Հուսիկը դռնեդուռ է ընկնում՝ գյուղից գյուղ, տեղից տեղ:

Իրենց գյուղի քահանան ո՛չ տանն է, ո՛չ էլ եկեղեցում, գնացել է յայլաները՝ խոտհնձի: Վազքով հարեւան գյուղ հասած Հուսիկը երեցկնոջից

^{1*} Ստացվել է՝ 13.03.2024, գրախոսվել է՝ 20.03.2024: Էլ. հասցե՝ armphilology@ysu.am:

տեղեկանում է, որ Տեր պապը գոմեշները գետում լողացնելու է տարել: Մի երրորդ գյուղի ճանապարհին արտերում աշխատող գյուղացիներից իմանում է, որ նրանց Տեր պապը հեռավոր արտում հերկ է անում:

Գտնելով կրոնավորին Հուսիկը պարտականությունը կատարած մարդու գոհունակությամբ վերադառնում է իրենց գյուղ, բայց նրան ասում են, որ իր մեկնելուց ընդամենը մի քանի ընթացք անց մորաքույրն արդեն մահացել էր: Հուսիկը, որ համոզված էր, թե եթե հիվանդի վրա Ավետարան կարդային, անպայման կապաքինվեր, իր հուսաթափության ու չարչարանքի զայրույթը թափում է կնոջ վրա. «...դուն չըսէիր, որ չարուխ կարէ, ես կանուխէն կերթայի տերպապը կբերէի»²՝ այդպես էլ «անտեսելով», որ մորքուրը «կանուխէն» չի վատացել, որ կինը «կանուխէն» իրեն «չարուխ» կարել չտար, եւ հիվանդանալու լուրն իրենց տվել են ոչ առավոտյան («Առտուն աղեկ էր»):

Թեեւ հոգեբանական առումով եւ մտածողությամբ գյուղացի Հուսիկի նման պահվածքը հետաքրքիր ու գրավիչ է, սակայն պատմվածքը բացահայտում է շատ կարեւոր մեկ այլ բան: Հուսիկի գյուղից գյուղ, հանդից հանդ որոնումները ցույց են տալիս, որ կրոնավորը ոչ մի բանով չի տարբերվում սովորական աշխատավոր գյուղացուց. նա հունձ է անում, գոմեշներ լողացնում, վար ու ցանքս կատարում. «Արտի մը մէջ, կտաւէ կապոյտ շալվարով, հին, սեւ ֆէսով ծեր մը, առաջքը լուծք մը եզ, արօրին մաճը բռնած, կհերկէր» (Երկեր, էջ 20–21): Թվում է, թե գյուղի Տեր պապն այդ ամենից դուրս պիտի լիներ: Բայց նա ոչ միայն գյուղական կյանքի ամենօրյա աշխատավորն է, այլեւ իր հագուկապով հին ու մաշված հագուստներով, չի զանազանվում մյուսներից. նույն չարքաշ գյուղացին է, նույն հայ մարդը, որ, սակայն, Ավետարան կարդալ գիտե, հաղորդություն տալ գիտե, մարդկանց մխիթարել գիտե: Եւ ուրիշ ինչ հագուստ կարող էր ունենալ հոգեւորականը, երբ, ինչպես գրում է Մնձուրին «Մեր ժամը» պատմվածքում, «կալե կալ տունգլուխ երկու կոտ ցորեն» էր տրվում նրան, եւ ամեն արարողությունը ձրի էր. «Մեր ժամը աղոթելու տեղ մըն էր միայն, ոչ լուծա կար, ոչ լուծայափոխ: Իր հիմնադիրին Հիսուսի ուզած ժամն էր» (Երկեր, էջ 220): Դեռ ավելին. որոշ կրոնավորներ իրենց հագուստով ավելի «քրդերու սէյիտների» էին նման, քան հայի տերտերների. «Մեր

² Հ. ՄՆՁՈՒՐԻ, Երկեր, Երեւան, 1986, էջ 21 (այսուհետ այս գրքից կատարված մեջբերումների հղումները՝ շարադրանքում):

Տէր Պօղոսը Շաֆախի քուրդերուն էնթարին, հաստ սալթան կը հագնէր: Եթէ ժամը փրկունը վրան չառնէր, կամ Սեպուհ լերան Առաջնորդը Աւագ վանքին Վարդան վարդապետը հին փակեղ մը տուեր էր իրեն եթէ երբեմն չդնէր, բիրը ձեռքը, գլխին սեւ թաղիքին շուրջի սեւ շէրպէթէովը... Տուփիկի քրդերուն սէյիտներէն կամ Ղարապուտախի ղզլպաշ գիւղերու տէտէներէն պիտի կարծէիք, հարիւր վկայ պէտք էր հայու տէրտէր ըլլալը հաստատելու համար»³:

Կրօնավորի ուրիշ ինչ նկարագիր տար Մնձուրին, որ ավելի գրավիչ լիներ քրիստոնյա նվիրյալ, հասարակ, անարատ ու հավատավոր ծառայի համար⁴:

Հուսիկի գյուղ ու դաշտ որոնումներին զուգընթաց, Մնձուրին պատկերում է գյուղական մի շարք տեսարաններ՝ ծխախոտի, եգիպտացորենի դաշտեր, հասուն ցորենի արտեր, ջրուտ ու ճահճուտ վայրեր, մօեղների բազմություններ, խոտ քաղողներ, հերկվորներ, հողաշեն տներ, ասել է՝ բնաշխարհը, գյուղն ու մարդիկ իրենց առօրյա գործերով ու կենցաղով միմյանց ձուլված ու միմյանց լրացնող:

Արեւմտահայ մարդու այդ կենցաղի մեջ էր մտնում նաեւ տարին մեկերկու անգամ կրկնվող ուխտագնացութիւնը: Նման մի ուխտագնացութեան մասին Մնձուրին գրում է «Հարսիկը» պատմվածքում. «Վարդավառը կը մոտենար...»: Երկար ճանապարհ անցնելուց հետո ուխտավորները բարձրանում էին Վարդավառի լեռը, որտեղ իրար էին ձուլված հայրենի բնութեան գեղեցկութիւններն ու հոգեւոր խորհրդի կառույցները. «Դեղջուրի ձորին վրայ...: Մէկ կողմն ալ Խորան-աղբիւրին պէս աղբիւր մը...» (Մենք, էջ 30–31): Սրբազան ու դրախտային մի վայր շրջապատված ծառերով ու կանգուն մատուռով, ներքեւից հոսող գետով:

Կրօնական այդ ուխտագնացութիւնները ոչ միայն տուրք էին պաշտված սրբերին ու եկեղեցական տոներին, այլեւ ժողովրդական տարերքի ու վայելքի դրսեւորումներ եւ ուղեկցվում էին մատաղներով ու աղոթքներով,

³ Յ. ՄՆԱԶՈՒՐԻ, Մենք, Անթիլիաս, 2018, էջ 223 (այսուհետ այս գրքից կատարված մեջբերումներին հղումները կտրվեն շարադրանքում):

⁴ «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» ինքնակենսագրական գրքում, խոսելով մահմեդական կրօնավորի մասին, Մնձուրին (ի տարբերություն հայ կրօնավորի) գրում է. «Մոլլա Մուսթաֆան ալ Հասանին պէս ղըզլպաշ էր, երկուսն ալ Շահնիերացի էին, գրել կարդալ չէին գիտեր, ինքնիրենց մոլլայութեան տուեր էին» (տես Յ. ՄՆԱԶՈՒՐԻ, Տեղեր ուր ես եղեր եմ, Իսթանպուլ, 1984, էջ 164):

սեղանների շուրջ կատարվող երգերով ու պարերով, երբեմն էլ հեթանոսական խրախճանքներով, գոռում-գոչուններով, հրացանաձգություններով, այն աստիճանի, որ, ինչպես գրում է Մնձուրին, հեռվից տեսնողները կարող էին կարծել, թե այդ մարդիկ «քրիստոնեականներ» չեն:

Մինչդեռ այդ մարդիկ իսկական քրիստոնյա ուխտավորներ էին, որ երկրպագում էին Աստծուն եւ պանծացնում կյանքը, ճիշտ այնպես, ինչպես որ պաշտում էին իրենց ընտանիքի անդամներին, ուրախանում ու ցնծում բնության գրկում բացված առատ սեղանի առջեւ, ինչպես որ հիանում ու հրճվում էին, երբ ներս էին մտնում սրբատան դռնից եւ կամ մանգաղը ձեռքներին կանգնում հասունացած ցորենի արտի առջեւ:

Մնձուրու վերաբերմունքը, իհարկե ինչ-որ չափով ինչպես կրոնական որոշ ծիսակատարությունների, հավատալիքների, այնպես էլ կրոնի նկատմամբ փրկիսոփայական առումով, երկակի է: Մի կողմից նա իր ողջ գրականության մեջ ցույց է տալիս քրիստոնեական հավատքի ու քրիստոնյա մարդու առավելությունները ալլակրոնների համեմատությամբ, մյուս կողմից, ասենք, ինքը Մնձուրին, երբեք պաս չէր պահում, սիրում էր խաչակնքել, հաճախում էր եկեղեցի, բայց չէր ընդունում եկեղեցական որոշ գրականություն. «Յոբն ալ գիրք է որ պիտի կարդայի...»: Դրա փոխարեն գնահատում էր «Դանիելին գիրքը». «Եւ սրնգի, եւ տաւղի, եւ քնարի...» (Մենք, էջ 308–309): Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Զե՞ որ Մնձուրին իր ուղն ու ծուծով գլուղացի էր, բնության զավակ ու մասնիկ, եւ նրա աշխարհընկալումները հաճախ բխում ու կազմավորվում էին այդ բնության օրենքներով: Նա անգամ այն համոզումն ուներ, որ իրենց ամբողջության մեջ կրոններն ի վիճակի չեղան փոխելու մարդու միտքը եւ հենվեցին անդենականի եւ վախի վրա, ավելի խորացան աստվածաբանության մեջ, փոխանակ խորանալու մարդագիտության մեջ, եւ որ գրականությունն է, որ պիտի ստանձնի մարդու վերափոխման ծանր գործը: Սփյուռքահայ մտավորական, գրող, խմբագիր Ռոպեր Հատտեճյանին հասցեագրած մի գրության մեջ Մնձուրին իր այդ միտքը հետեւյալ ձևով է արտահայտում. «Մարդուն պատմութիւնը մեր մոլորակին վրայ, նախամարդէն մինչեւ այսօր, զիրար սպաննելու, պատերազմելու պատմութիւն մըն է: Իր միւս պատմութիւնները անկէ ետքը կուգան եւ անոր ենթակայ են: Քրիստոնեութիւնը այսօր ալ, երկու հազար տարիներէ վերջը մազաչափ մը անգամ չփոխեց մարդը, մարդը բնաջնջելու մեր բնագոյը» (Տեղեր, էջ 198): Այդուհանդերձ՝ Մնձուրին, որքան էլ մտածողությամբ նախապատվությունը

տար գրականությանը, իր էությունամբ նույն հայ գյուղացի մարդն էր, նույն հավատքի կրողը եւ կյանքի նույն պայմաններում ապրողը: Մի կողմից՝ նա կարող էր իր «Սուրբ Գեորգ» պատմվածքում կերտած հերոսին Շիրինին, Սուրբ Գեորգի հասցեին հանդիմանանքի խոսքեր ասել տալ, որ նա տեսնում է իր ողբերգությունը եւ չի օգնում, մյուս կողմից՝ այդ նույն Շիրինի միակ հույսն ու ապավենը նորից սրբի հետ կապել:

Մնձուրին իր մի շարք պատմվածքներում ցույց է տալիս, որ գյուղական կյանքի ահագին հատվածը կապված է եկեղեցու եւ կրոնական արարողությունների հետ: Այդ առումով առանձնանում է հատկապես «Մեր ժամը» պատմվածքը, որտեղ պատկերվում են ոչ միայն զանազան եկեղեցական արարողություններ, օրերի ու ժամացած սովորույթներ ու պահվածքներ, այլեւ տարբերակիչ առանձնահատկություններ, որ կային կանանց եւ տղամարդկանց միջեւ անգամ եկեղեցում. տղամարդկանց տեղը առջեւում էր՝ ատյանին մոտ, կանանցը՝ հետամասում, նաեւ վերնատանը, եւ այն էլ՝ վանդակորմված, որը ցույց է տալիս բարոյական նկարագրի քրիստոնեական կարգավորիչ ավանդույթների անբեկանելիությունը: Մնձուրին գրում է, որ ամեն մարդ ուներ իր «տոշակը» (բարձը), որի վրա կանգնում էր: Ընդ որում՝ ունեւորների բարձերը ճոխ էին, գունավոր, թավ բրդից, եւ նրանց տերերի տեղն էլ եկեղեցու պատվելի տեղերում էր, իսկ բոլորովին աղքատների «բարձերը»՝ «հին քուրջեր էին, գետեգերքի աղբընոցները նետէին չէիք ծռեր ու վերցներ» (Մենք, էջ 223):

Ընդհանրության մեջ լինելով հայկական քրիստոնեական հավատքի մաս՝ Մնձուրու պատկերած այդ աշխարհն ուներ կրոնաարարողակարգային իր տարբերիչ գծերը, օրինակ՝ եկեղեցում ժամերգություններն առանց մոմեր վառելու էին տեղի ունենում (մոմեր վառվում էին միայն հեռավոր մատուռներ այցելելիս): Եկեղեցու ջահերն ու կանթեղները վառվում էին միայն Զատիկի, Ծննդի եւ այլ տոների օրերին: Դրամի երեւալը եւս հագվադեպ էր՝ Դանիելի գիրքը կարդացվելու ժամանակ, մեկ էլ՝ եկեղեցուն ժողովրդի կողմից տրվող «մէկ փարան», որն իրականում դրամ չէր, այլ խաչի նշան ունեցող կլոր թիթեղ: Աղոթքի արարողությունը եւս տարբերիչ երանգներ ուներ. աղոթում էին ծնրադրած: Իսկ «մեղքերի խոստովանութիւնից» հետո կատարվում էր «մեղքերի թողութիւնը», որն արտահայտվում էր բազում ծնրադրությունների ձեւով՝ «երեք ծունկէն սկսեալ մինչեւ տասնըհինգ, քսան ծունկ», օրը երկու անգամ առավոտյան եւ երեկոյան:

Աղոթքն ու ծնրադրումը «ընդունելի» էին համարվում՝ անկախ, թե որտեղ էր արվում տանը, դաշտում, լեռներում...

Այստեղ եւս «ամէնէն շատ ծնրադրութիւնը» հարսներին էր տրվում, քանի որ նրանք ավելի «մեղաւոր» կարող էին լինել մանավանդ սեռային մեղանշումների առումով:

Պահքի օրերին այր ու կին պետք է անկողնու մէջ իրարից հեռու պառկեին. պահք էր անգամ համբուրվելը: Իսկ պահքերը շատ էին՝ ամեն չորեքշաբթի, ուրբաթ, շաբաթ օրվա պահքերը, Մեծ պահքի յոթ շաբաթները. «Տարուան հարիւր ութսունը չորս օրը պահք» էին: Նկատենք, որ առանց այն էլ ուտելիքները բազմատեսակ եւ սննդարար չէին եւ հիմնականում այգիներից ու դաշտերից հավաքված մրգեր կամ բանջարեղեն էին. «Շատ քիչ միս կուտեինք: Տարին երեք անգամ, Զատիկին, Ծնունդին, Բարեկենդանին...» (Մենք, էջ 226):

Մնձուրին մի պատմվածք ունի՝ «Ես կըսեմ աս մարդը հայ չէ», որտեղ, ինչպես «Բիրիտետեցի Տիմիթը», «Ղուռուչայցիները», «Սի փարա, հոթուզ փարա», «Մօլլա էօմէրին էշը» եւ մի քանի այլ գործերում պատկերում է հայերի եւ այլազգիների փոխհարաբերությունները, որոնք երբեմն թշնամական, երբեմն հակադիր, երբեմն էլ բարեկամական դրսեւորումներ ունեին: Հայկական, քրդական, ղզլբաշական, թուրքական բնակավայրերը խառն էին՝ իրար հարեւան, քիչ չէին խառը բնակչութիւն ունեցող գյուղերը: Այստեղից էլ մի շարք սովորութիւններ, կենցաղավարութեան ձեւեր շատ բաներով իրարից չէին տարբերվում: Մտաբերենք թեկուզ «Մեր ժամը» պատմվածքում ներկայացվող ծնրադրումով աղոթելու օրինակը, եւ կամ այն, որ Մնձուրու պատմվածքներում հերոսները լիովին տիրապետում էին միմյանց լեզուների: Նրանք հաճախ լավատեղյակ էին նաեւ միմյանց երգերին (հիմնականում՝ հայրեններին) ու բարքերին, ինչպես նաեւ կրոնական օրենքներին ու ծիսակատարութիւններին:

Մնձուրին ներկայացնում է հայ եւ թուրք գյուղացի մարդկանց կյանքի մի դրվագ, որտեղ ընդգծելով հանդերձ այդ հարաբերութիւնների չգրված օրենքի ուժ ունեցող օտար կամ ճանապարհորդ մարդուն հյուրասիրելու անբեկանելի պատրաստակամութիւնը (ինքը Մնձուրին, բազմիցս հյուրասիրվել է այլազգի ընտանիքներում, այդ մասին գրել է իր «Տիվրիկցի Միսաքը», «էյուպ աղան» եւ այլ գործերում), որոշ երգիծական երանգապատումներով «ցոյց» է տրվում պատմվածքի հերոսներից մեկի ազգային պատկանելիութիւնը:

Թեղուտի գզիրը Քեմախի Բագառիջներից ճանապարհ է ընկնում դեպի տուն, բայց սարերում ու ձորերում ճամփան կորցնում է, վրա է հասնում գիշերը: Հայկական Հասանովա գյուղի արտաքաղի դաշտերից մեկում նա հանդիպում է ամուսինների, որոնք աշխատանքն արդեն վերջացրել եւ խրձեր էին բեռնում ավանակին: Խորամանկ գզիրը հայերեն բարեւում է ամուսիններին լավ իմանալով, որ եթե ասի, որ ինքը հայ է, «եղբոր պէս կը տաքանան վրադ, կը սիրեն քեզ, կը բացուին քեզի»: Ասում է, որ ինքը խուռնավուցի է, որպեսզի զրուցակիցները չկասկածեն իր ազգությունը, ասում է, որ Պալենց տնից է, անունը Սարգիս է, եւ խնդրում է՝ գյուղում թեկուզ դպրոցի դռան հետեւում կամ եկեղեցու օդայում, գիշերելու տեղ տրամադրեն իրեն: Ամուսինները վիրավորվում են, թե՝ «հայ աղբար մըն ես, ու քեզ դժուրը պիտի ձգենք»⁵:

Գյուղում դաշտից ավելի վաղ եկածները, որ արդեն ճաշել վերջացրել էին եւ ըստ սովորության՝ նստած էին իրենց դռների առջեւ, հարցնում են անծանոթի մասին: Իմանալով, որ ճանապարհին մնացած մարդ է, իրենց տներն են առաջարկում գիշերելու համար, բայց ամուսինները չեն համաձայնում իրենց հյուրին ուրիշ տեղ ուղարկել եւ տանում են իրենց տուն: Կինը սեղան է բացում, եւ պիտի սկսեին ուտել..., բայց հյուր Սարգիսը երեսը խաչակնքում է, ասում, որ աղոթք չարած, «Հայր մերը» չասած, սովորություն է, ինքը չի կարող ուտել եւ հատիկ-հատիկ սկսում է. «Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, Յանուն Հօր եւ Որդուց եւ Հոգուցն սրբոյ, ամէն: Հայր մեր որ յերկինս ես..., զի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս յաւիտեանից, ամէն» (Արմտան, էջ 85):

Ճաշի ընթացքում փողոցից լսվում է երգի ձայն. «Երբ կուգայ գարուն, Սոխակը սիրուն, Վարդի թուփի տակ, Հայրիկ ճան, կերգէ Հայրենիք»:

«—Հէյ գիտի Հայրիկ, լոյս իջնի գերեզմանիդ»,— ասում է Սարգիսը եւ շարունակում երգի տողերը. «Վասպուրականի երիտասարդներ եւ օրիորդներ, Հայրիկ ճան, սեւեր են հագեր»:

Ուտելուց հետո հյուրը նորից է խաչակնքում, շնորհակալություն հայտնում: Նրա համար անկողին են գցում, ճանապարհի պաշար դնում, որ առավոտյան հետը տանի:

⁵ 3. ՄՆԱԴՈՒՐԻ, Արմտան, Իսթանպուլ, 1966, էջ 83 (այսուհետ այս գրքից կատարված մեջբերումների հղումները կտրվեն շարադրանքում):

Սարգսի քունը չի տանում, եւ պատի հետեւից լսում է ամուսինների խոսակցութիւնը. Կինը Թառոն, ամուսնուն Արսենին, ասում է. «—Ես կըսեմ աս մարդը հայ չէ...»:

«—Հայտի, ծօ»,— պատասխանում է ամուսինը,— «դուն հայ ես, ան հայ չէ եղեր, քու գեղիդ մէջ ժուռ գաս անանկ հայ մը կը գտնե՞ս, դուն ի՞նչ կը հասկնաս հայը ո՞վ է... դուն անոր կիսուն չափ հայերէն գիտե՞ս, Հայր մեր մը ըսաւ, ես անգամ չեմ կրնար անոր պէս ըսել, Հայրիկ ճանը գիտէ, դուն գիտե՞ս» (Արմատան, էջ 86):

Բոլորը քնում են, առավոտյան Սարգիսը, իսկ իրականում Թուրք Մուհարրեմը, ճանապարհ է ընկնում, «Զուազեղ աղբիւրի» մոտ ուտում է հետը դրված պաշարը եւ մտորում, թե Թառոն «ինչէն հասկցաւ» իր հայ չլինելը. հայերեն իրենցից լավ է խոսում, կրոնական արարողութիւնները, երգերը իրենցից լավ գիտե... Այդպես էլ չի կռահում, որ հենց այդ ամենի կատարյալ իմացութիւնն է, մինչ այդ այդպիսի մեկին հանդիպած չլինելն է կնոջ մէջ կասկած հարուցել:

Ժողովրդական բուռն տարերքի ու բարեպաշտ կրոնավորի խառը համադրութիւն ներկայացնող մի անձ է «Մեր Վերիգեղին Տէր Պօղոսը» պատմվածքի հերոսը: Տեր Պօղոսը⁶, որքան էլ իր հագուկապով առանձնանում է սովորական կրոնավորից, իր էութեան մէջ կրում է արմատանյան կյանքին բնորոշ շատ հատկանիշներ: Մնձուրին նրան պատկերում է որպէս մի քահանայի, որը նախ եւ առաջ նույն բնութեան զավակն է եւ ուրեմն բնութիւնով որքան որ Աստծու ծառան է, նույնքան էլ բաբախուն կյանքի ընթացքին ձուլված անձնավորութիւն է: Մնձուրին գրում է, որ գլուղացիները հաճախ էին հիվանդանում մալարիայով: Այդ ջերմով, որն արտահայտվում էր դողէրոցքով եւ «կրակուելով», հիվանդին «հալեցնելով», հիվանդանում էին բոլորը մեծերն ու փոքրերը, բայց ոչ երբեք՝ Տեր Պօղոսը: Նույնը նաեւ աչքի ցավը՝ հետեւանք կալերի փոշիների, ինչպէս որ առաջինը դաշտ ու ձորերում ամեն ջուր եւ ամեն ուտելիք օգտագործելուց, եւ դարձյալ. «Վերիգեղին մէջ մինակ Տէր Պօղոսը աչքի ցավ չէր ըլլար», եւ դա՝ «հակառակ որ ամէն օր մեզի նման կալերու փոշիներուն մէջ էր» (Մենք, էջ 175): Տեր Պօղոսը չէր հիվանդանում անգամ «ձմեռթուլ», «աշնթուլ» կոչված հիվանդութիւններով, որոնք սկսվում էին ամեն աշնան եւ ձմռան վերջավորութիւններին: Ավելին, նա այդ ընթացքում Ավրզին

⁶ Տեր Պօղոսը Մնձուրու հարազատ քեռին էր:

ձորում մեն մենակ «աղբիւր կը շինէր կամ կը նորոգէր»։ Արմատանում նա կառուցել էր երեք աղբյուր՝ իրենց ավազաններով, ինչպես նաեւ ամեն տարի բարդիներ եւ ուռիներ էր տնկում առվեզրերին։ Եւ այդ բոլորն այն դեպքում, որ «իրեն բնաւ չէր նայեր», օգտագործում էր ամենաթունդ ծխախոտը, որի խումը եթե սովորական մարդը երկու անգամ ներս քաշեր, «գլուխը կը դառնար»։

Տեր Պողոսն ամեն տարի կարասներով գինի է քամում, խմում ինքն ու ուրիշներին հյուրասիրում։ Տեր Պողոսը գինի է խմում անգամ թանապուրի հետ, «բազկըթանի» ապուրի հետ։ Մնձուրին գրում է. «...մինչեւ իրիկուն իր սենեակը կը լեցուէր ու կը պարպուէր վարի գիւղացիներով, թեղուտցիներով, ձեռք պագնելու եկողներով» (Մենք, էջ 177), նաեւ ազգական բարեկամներով։ Խմում էր, բայց երբեք չէր հարբում «աւելի կը փայլէր, կը շէննար»։

Տեր Պողոսն ամենուր է. ներկա գյուղական բոլոր աշխատանքներին, մասնակցում է Կապանի փլվածքի աշխատանքներին, գետի կամրջի շինարարութեանը. «Փակեղը, ճիւղապէն կը հանէր, էնթարին մէջքը կը ժողվէր, մօրուքը կուրծքին փռած կաշխատէր» (Մենք, էջ 178)։

Մնձուրին նրան օժտել է նաեւ հումորի զգացողութեամբ. Տեր Պողոսի կինը վաղուց մահացել էր։ Հավատարիմ կնոջ հիշատակին՝ նա չէր ամուսնանում, բայց սիրում էր հաճախ կատակել գյուղի երիտասարդների հետ՝ ասելով, որ նրանց բոլորին ինքն է ամուսնացրել, իսկ նրանք իրեն չեն կարողանում «կարգել»։

Զմռանը՝ Սուրբ Սարգսի պահքի ժամանակ, լուր է տարածվում, որ Տեր պապը հիվանդացել է, «աւրուեր»։ Եւ երբ նրա քրոջ որդին, այսինքն՝ Ակոբը (ինքը՝ Մնձուրին), գնում է նրան տեսութեան, նրան գտնում է վարտիք-շապիկով, կուրծքը բաց, ձյան վրա նստած. «Կը հեւար, քրտինքներու մէջ էր.... չէր կրնար շնչել» (Մենք, էջ 179)։

Նա մերժում է անկողին մտնել, հարազատներին ասում է՝ թողեք, որ «պաղշկիմ»։ Ամենքը մտածում են, որ տերտերը խելքը գցել է եւ շուտով կմեռնի։ Եւ առավոտյան... Տեր Պողոսը «աղեկցեր» էր, եկեղեցի գնացել եւ անգամ արարողություն կատարել։

Ազնիվ ու անարատ մեկ այլ կրոնավորի մասին Մնձուրին գրում է նաեւ իր «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» գրքում, որտեղ ներկայացնում է Գուրուչեշմեի եկեղեցու քարոզչին, որին բնութագրում է հակիրճ, բայց շատ բան ասող մի որակումով. «Խրիմեանին շարունակութիւնն էր» (Տեղեր, էջ 94)։

Կրոնական հարցերի վերհանմանը զուգահեռ՝ Մնձուրին իր պատմվածքներում նաեւ տեղագրական, ազգագրական, ժողովրդագրական ու բարձրագրական խնդիրներ է շոշափում, նշում ազգային հատկանիշների, սովորույթների, կենցաղավարության, այսպես ասած, արմատյան առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ Մնձուրու գրություններից ենք իմանում, որ մահ ունեցող տունը յոթ օր կերակուր չէր եփում, օջախ չէր վառում: Ամեն օր հերթով համագյուղացիներն էին այդ ընտանիքին ճաշ տանում. «Խոռով ալ ըլլար, տարաւ: Պարտաւոր էր»: Եթե չտաներ, «կը բանադրուէր գիւղէն»: Մեկ այլ՝ «չգրուած օրէնք» էլ այն էր, որ հանգուցալի տուն գնում էին միայն «քառասունէն վեր» տարիք ունեցող կանայք, որը եւս իր նշանակությունն ուներ:

Մնձուրու շատ գործեր նաեւ երկրագիտական արժեք ունեն: Նրա գրեթե բոլոր պատմվածքներում պատկերվում, նկարագրվում, հիշատակվում են կամ ծավալվող գործողությունների մասնակիցներն են Արմատանի եւ Արմատանին հարակից գետերը՝ Եփրատը, Ղորուչայը (Չորգետը), լեռները՝ Տուփկի (Մնձուրի), Զրկորուսի բլուրներն ու սարերը՝ Իննսունինի բարձունքները, Կաքավուքի խորխորատները, ձորերը՝ Բերդովենի, Քաջտանի, Խառիծակի, աղբյուրները՝ Զվագեղի, Դեղջուրի: Այդպես նաեւ դաշտերը, ճանապարհները, այգիները... Ինչպես եւ կրոնատեղիները, որոնց թիվը քիչ չէր. Սուրբ Եղիայի բլուրը՝ իր մատուռով, Խաչքարի Դարը, Սուրբ Դավիթը, Սուրբ Գեորգը, Սուրբ Երեւումը, Արակայի եւ այլ սրբավայրերը, որտեղ պարբերաբար ուխտագնացություններ եւ մոմավառություններ էին կատարվում: Կրոնական տոնակատարությունները մանավանդ Վարագա Խաչի, Ծննդոցի, Զատիկի, մեծ շուքով էին նշվում եւ կրում էին պարտադիր եւ զանգվածային բնույթ:

Գյուղն ու գյուղացին Մնձուրու պատմվածքներում իրենց կենսաձեւով հիմնականում կապված էին հողին, որի հետ աշխատանքը համարվում էր կյանքի մեծագույն իմաստը: Կրոնը, սրբերն ու աստվածները այդ կյանքի անբաժան ու հոգեւոր մասն էին կազմում, մարդու համար հենարան ու ապավեն ծառայում: Աստված՝ որպես այդ ամենի մարմնավորում, ներկա էր ամենուրեք աղոթելիս, աշխատելիս, կենցաղավարության ու խոսքի մեջ. եթե որեւէ բանի համաձայնություն էին տալիս, ասում էին՝ «Աստուած այդպէս է կամեցէր, այդպէս թող ըլլայ», ունեցվածքից գոհության դեպքում ասում էին՝ «Աստծոյ տուածէն կան», վար անող եւ սերմ ցանող գյուղացուն անցվորն ասում էր՝ «Աստուած կարողութիւն տայ...»

քեզ ու եզնոցդ Աստուած բարի ուտել տայ»։ Այդպես Աստծու, սրբերի ու սրբությունների փրկարար ուժի հետ էր իր հույսը կապում աշխատավոր գյուղացին նաեւ հիվանդություններից ապաքինվելու համար։ Կիրառվում էին զանազան հմայեկներ, օգտագործում էին քառասուն աղբյուրից բերված ջուր, քառասուն սերմերից պատրաստված խյուսեր, Իննուսիննի բլուրին էլ հղի կանայք քար էին նետում՝ իմանալու համար՝ ծնվելիք երեխան տղա է լինելու, թե՞ աղջիկ։

Առկա էին նաեւ նախապաշարումներ, սնոտիապաշտության իրողություններ։ «Նորեն Նուռ մամը» պատմվածքում պահքի օրերին հավկիթ ուզող Շողիկին մեծերը վախեցնում են, թե եթե հավկիթ ուտի, Տեր պապը քար կդնի բերանը, կկարի, իսկ Սուրբ Սարգիսը կկապի իր ձիու պոչից եւ կքաշի քարերի վրայով, եւ՝ «Մենք ալ Շողիկ չենք ունենար» (Մենք, էջ 82)։ «Սուրբ Գեւորգ» պատմվածքում էլ Մնձուրին գրում է, որ գյուղացի Շիրինը Սուրբ Գեւորգին «խոշոր մոմ» է խոստանում՝ ժայռածերպով հաշող գնալու եւ վերադառնալու հավատով։

Ուշագրավն այն է, որ մարդիկ իրոք հավատում էին իրենց պաշտած սրբերին ու փրկվելու, բուժվելու ընդունված զանազան միջոցներին։ «Մեր հիւանդութիւնները միմիայն աչքէ կուզան, ատ ալ հիւանդը որ օրը որո՞ւ հանդիպած է»,— գրում է Մնձուրին։ «Աչքով տալու» հիվանդությունն ուներ իր բուժումը, «...ով իրեն աչք ըրած է, անոր տանը շմէն կը տաշենք, կամ առանց գիտցնելու հագածներէ մէկ-երկու թել կը բրցնենք, այրելով մուխը հիւանդին կուտանք, կը շնչէ, կաղէկմայ» (ընդգծ.— Ա. Ա.) (Մենք, էջ 66)։ Այդպես՝ «Եզեր» պատմվածքում գյուղացիներն անասունների համաճարակի վերացումը կապում են սրբագործության հետ. «Սեպուհի Ավագ վանքեն Դեղթափն ու Թադեոս առաքյալի աջը բերելով, յուրաքանչյուր գյուղին մեջ խաչհանգիստ ընելով ու բոլոր եղջուրավոր անասուններուն խաչհանգիստ ջուր խմեցնելով միայն կրցան, վերջապես, համաճարակը կեցնել» (Երկեր, էջ 145)։

Քրիստոնեական հավատքն ու հավատալիքները Մնձուրու պատկերած աշխարհում ամենուր են ու անանց, անկախ այն բանից, թե որտեղ է գտնվում հայ մարդը դաշտում, այգիներում թե օտարության մեջ։ Վերջինիս վկայություններից մեկի մասին Մնձուրին գրում է իր «Սիլա» պատմվածքում։

Ինչպես Մնձուրու գավառ Երզնկան, այնպես էլ Չմշկածագը, Ակնը, Արաբկիրը «պանդխտութեան ղրկող» հիմնական գավառներից էին, որի

պատճառով տղամարդիկ պանդխտում էին եւ տուն էին վերադառնում հինգ, տասը տարին մեկ՝ իրենց հոգում պահելով սերն ու նվիրումը հայրենի եզերքի, հարազատների, ինչպես նաեւ իրենց կրոնական ծխի, եկեղեցու հանդեպ։ Այդպիսի մի տունդարձի (սիւլայի) մասին է գրում Մնձուրին իր այս պատմվածքում, որտեղ հերոսը՝ Վահան Սըլոյանը, իր հարազատներին բերած նվերների թվում եկեղեցու համար «Մնտուկ մը ճերմակ ըսբառմաչէթ (ընտիր.– Ա. Ա.) մոմ ու խունկ է» բերում՝ լավ գիտակցելով այն մեծ դերը, որ կատարում էր եկեղեցին մարդկանց կյանքում, համայնքի կյանքում եւ ազգային ինքնություն պահպանման գործում։ Եթե նկատի ունենանք այն իրողությունը, որ պատմվածքում կերտված հերոսը հենց ինքը՝ Մնձուրին է, որի կենսագրական շատ տարրեր մարմնավորված են Սըլոյանի կերպարում, ապա կարող ենք ասել, որ եկեղեցու նկատմամբ նրա այդ հոգատարությունը հենց Մնձուրու վերաբերմունքն է առ այդ ազգապահպան ու համայնքապահպան սուրբ կառույցը։

Մնձուրին գրում է, որ չնայած կյանքի փորձություններին՝ քրիստոնեական հավատքը շատ ամուր էր նստած այդ մարդկանց մեջ։ Անգամ այն դեպքում, երբ խառնամուսնություններ էին լինում, հայ կինը գրեթե միշտ պահում էր իր ազգությունն ու կրոնը՝ խոսում էր եւ անգամ իր երեխաներին սովորեցնում հայերեն, իր վզից կախում խաչ, քնելուց առաջ «Հայր մեր» ասում։ Այդ մասին նա պատմում է իր «Տաղլուենց Մարոն» պատմվածքում, իսկ քրիստոնյա հայերի մեկ ճյուղավորման՝ հայ հոռոմների վերաբերյալ, որոնք բնակվում էին Ակնում, Մնձուրին գրում է, որ թեեւ «Անասդաս, Տիմիթրի. Վանկել էին անունները», բայց «...ո՛չ այրերը, ո՛չ կիները յունարէն գիտէին, հայերէն կը խօսէին։ Սուրիոյ Դամասկոսի թեմ էին, Դամասկոսի յոյն պատրիարքութիւնը կը հովուէր զինքը» (Մենք, էջ 324)։

Մնձուրու պատկերած աշխարհը բազմաբնույթ է, գործող հերոսներն էլ՝ երբեմն տարբեր կրոնների ու դավանանքների մարդիկ, բայց նա հիմնականում գրել է իր գյուղի Արմտանի կյանքի, սովորույթների, հավատալիքների ու նվիրումների մասին, այն մարդկանց մասին, որոնց համար ընտանիքը, աշխատանքը, քրիստոնեական բարքերը ազնվությունը, անարատությունը, սրբություններ էին, այլ խոսքով՝ հայ մարդու էությունը կազմող արժեքների ազգային ավանդույթների, կրոնի, հայրենի հողի, ազգային դիմագծի ու մշակույթի պահպանման մասին։ Եւ հենց դրա շնորհիվ է, որ Մնձուրու շատ պատմվածքներում որպես առանձնա-

հատուկ, այսպես ասած՝ «անձնավորված» հերոսներ են հանդես գալիս մարդասիրությունը, ազնվությունը, կարեկցանքը, բարությունը, նվիրումը, քրիստոնեական հավատքը:

Մնձուրին ինքն այդ գլուղացիներից մեկն էր, յուրատեսակ նվիրյալ քրիստոնյա⁷ ու մաքրամաքուր մարդ, տուն ու երկրից զրկված հայ մարդ, որ եղեռնի հետեւանքով կորցրել էր ոչ միայն իր ծննդավայր գյուղը, այլեւ ողջ գերդաստանը, չորս զավակներին, որոնցից ամենամեծը վեց տարեկան էր, ամենից փոքրը ինը ամսական: Պաշտոնապես «Անհայտ վայր» տարված հայերին խողխողել էին մոտակա ձորակներում, եւ պատահականություն փրկված Մնձուրին (նա բռնագաղթի ժամանակ Պոլսում էր) ստիպված եղավ այլեւս գավառ չվերադառնալ, մի ողջ կյանք ապրել եղեռնածին այդ քաղաքում՝ դառնալով մի ուրիշ նահատակ ապրելու համար հարդ ու ածուխ վաճառելով, իսկ կյանքի վերջին երկու տասնամյակներին աշխատելով Պոլսի Սուրբ Հարություն եկեղեցում՝ որպես... եկեղեցապան ու մոմավաճառ, ամեն օր ապրելով ու վերապրելով իր հարազատների կորուստը, դառնալով այդ կորուստների կենդանի վկան եւ իր գրականության մեջ այդ նախնիների դատապարտողը, համոզված, որ՝ «Գիրը չի մեռնի, գիրը անմահ է»⁸: Մնձուրու կերպավորած կրոնավորներն էլ՝ իրենց քրիստոնեական նկարագրով ու հավատավորությամբ, այդ նույն սպանդանների ու անմարդկայնության յուրովի բանադրողներն են, իսկական ու արդար մարդկային կյանքի ջատագովները:

ՀԻՄՆԱԲԱՆԵՐ

Վկայություն, եկեղեցի, կրոնավոր, քրիստոնյա, ուխտագնացություն, ազգային, ավանդույթներ, ազգապահպան, սրբատեղի, ինքնություն:

⁷ Նրա այդ նկարագրի վկայությունից է նաեւ այն իրողությունը, որ նա իր կրտսեր որդուն մկրտել էր խաչո անվամբ:

⁸ Պոլսում գտնվող Մնձուրու շիրմաքարին այս տողն է փորագրված:

РЕЗЮМЕ

В статье выявляются образы священнослужителей представленные в рассказах писателя из армянской диаспоры Акопа Мндзури. Большая часть сельской жизни была связана с церковью, религиозными верованиями и обрядами. Святые и боги являлись неотъемлемой частью этой жизни и служили опорой для армян. Мндзури создает образы таких священнослужителей, которые сколько же преданные вере в быту и в деятельности, столько же преданные земле и труду. Таким синтезом народной бурной стихии и набожности является отец Погос, который и проводил обряды и строил родники для деревни. В его родном селе Армтане и в соседних районах были достаточно много святых мест; холм Св. Егиа, склон хачкара, часовни Св. Давида, Св. Геворга и Св. Еревум и т.д. В этих святых местах проводились религиозные празднования, совершались паломничества, восхвалили творение и труд. Одно из больших мест в мире изображенном Мндзури—это чужбина. Мужчины отсутствовали в течении 10–20 лет в семье, но не потеряли веру и любовь как к родным, так и к церкви. В рассказе «Возвращение» описывает как после длительного отсутствия Ваган Слюян возвращается домой и в числе подарков для родных он привез один ящик со свечами и ладаном, хорошо осознавая большую роль Церкви в святом деле сохранении нации и общины. Самую большую часть своих произведений Мндзури написал после Геноцида армян. Описывая западноармянскую деревню и крестьянина, изображая армянского священнослужителя, Мндзури в лице священнослужителей олицетворяет идею творения и мира, осуждает погром и резню.

SUMMARY

The article highlights the characters of clergymen depicted in the stories of Diaspora Armenian classical writer Hakob Mndzuri.

A large part of rural life was connected with the church, religious beliefs and rituals. Saints and gods were an integral part of this life; they served as a support and hope for the Armenian people. Mndzuri creates types of clergy who, by their way of life and activity, are both adherents of the faith and men of the land and labor. Fr. Poghos, who performs rites and builds springs for the village, is such a combination of popular elements and piety.

There were many sanctuaries and shrines in and around Armtan, Mndzuri's birthplace: St. Yeghia Hill, Khachkari Dar, St. David's Chapel, St. Gevorg, Holy Apparition, etc., where religious festivals and pilgrimages were held and creativity and labor were glorified. One of the painful aspects of the world depicted by Mndzuri was wandering. The men were away from their families for 10–20 years, but did not lose their faith and love for their families and the church. In the story «Sila,» Mndzuri depicts Vahan Siloyan returning home after a long absence and bringing a box of candles and incense for the church among gifts to his family, realizing the great role the church plays in the sacred task of preserving the nation and the community.

Mndzuri wrote most of his works in the post-genocide period. Depicting Western Armenian villages and villagers, portraying the Armenian clergy, Mndzuri embodies the ideas of creation and peace, and condemns the massacre and slaughter.

